MONUMENTEN INVENTARISATIE PROJECT

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedebouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplanindeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedebouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedebouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.
In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE RENKUM

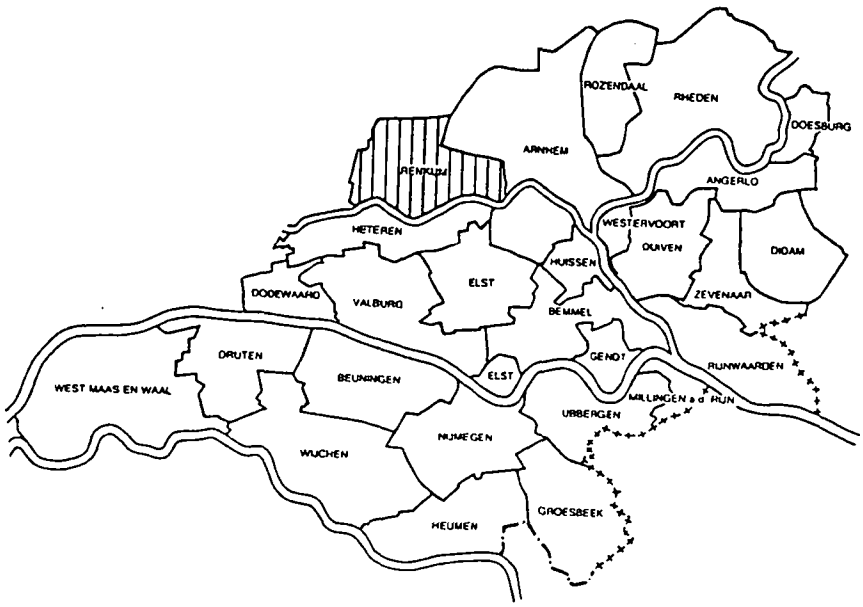

INHOUDSOPGAVE

Blz.

1. INLEIDING 3

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK 7

3. INFRASTRUCTUUR 10

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR 12

4.1. Algemeen

4.2. Functionele ontwikkelingen - periode 1800-1850
- periode 1850-1900
- periode 1900-1940

4.3. Stedebouwkundige structuur - Oosterbeek
- Doorwerth
- Heveadorp
- Wolfheze
- Heelsum
- Renkum
- Verspreide bebouwing

4.4. Ontwikkelingen na 1940

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Renkum 1850-1940

4.7. Bijzondere gebieden

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR 24

1. INLEIDING

De gemeente Renkum bevindt zich in het inventarisatiegebied Midden-Gelderland en heeft een oppervlakte van 4.712 hectare. Doorwerth - inclusief een deel van Heelsum en Heveadorp - is sinds 1923 deel gaan uit maken van de gemeente Renkum. Renkum is gelegen aan de zuidelijke Veluwezoom.

Renkum en Oosterbeek zijn de belangrijkste kernen. De overige kernen zijn Heelsum, Wolfheze, Doorwerth en Heveadorp (zie afbeelding 1).

Wolfheze ligt op de stuwwal, de overige kernen liggen in het overgangsgebied tussen de Veluwse stuwwallen en het Rijndal.

De westgrens van de gemeente Renkum komt ruwweg overeen met het dal van de Molenbeek; de zuidgrens wordt gevormd door de Rijn.

De gemeente Renkum grenst aan de gemeenten Arnhem, Ede, Wageningen en Heteren.

De verkoop van landgoederen en de villabouw, alsmede het opkomend toerisme, de industrialisatie op de stuwwal (onder meer de rubberfabriek en de papierfabricage) en in de uiterwaarden (steenfabricage) zijn van grote invloed geweest op de ontwikkelingen van de gemeente Renkum.

Op 1 januari 1989 telde de gemeente Renkum 33.847 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Renkum omstreeks 1867

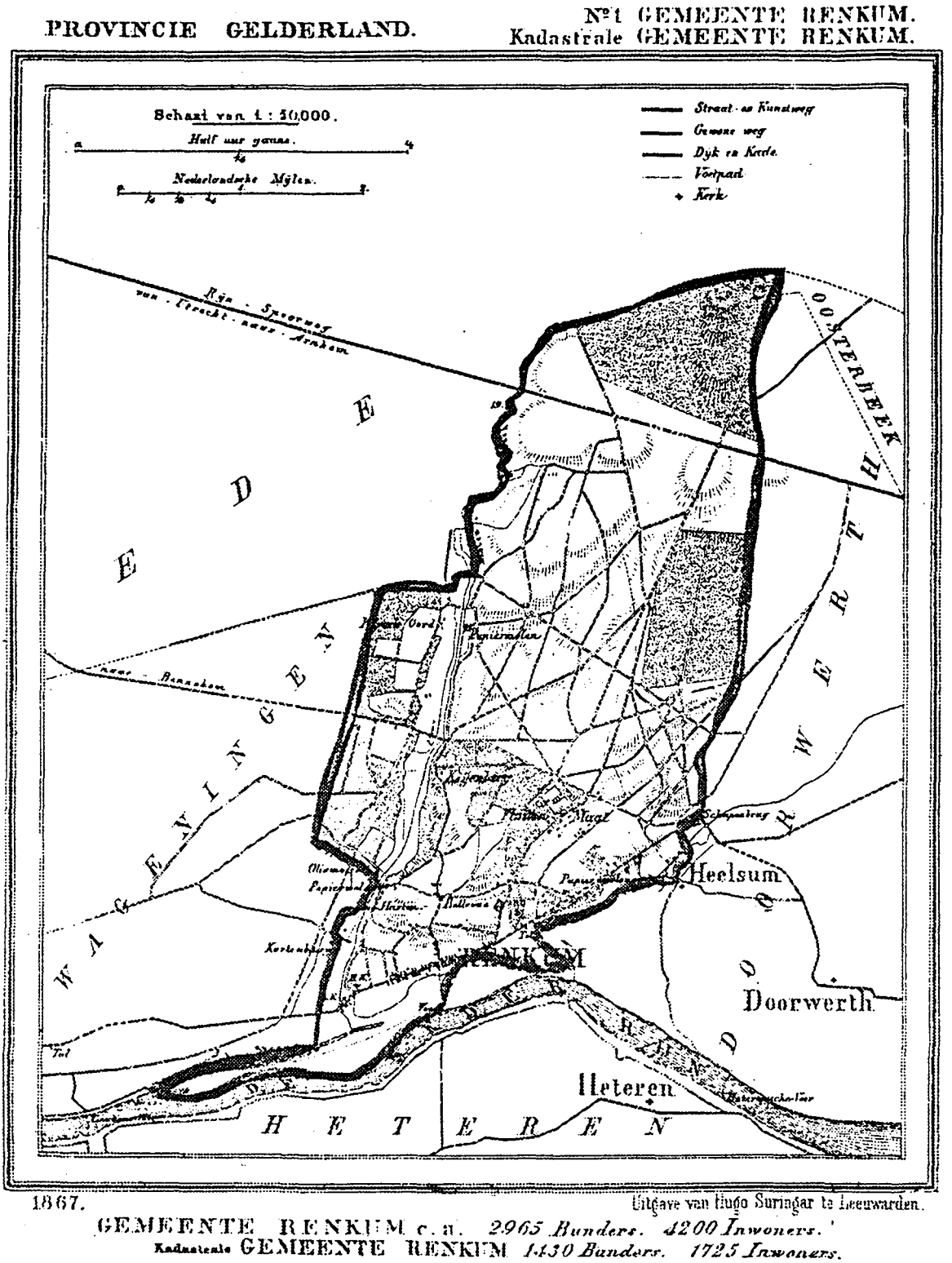

Afbeelding 1a
Gemeente Renkum omstreeks 1867

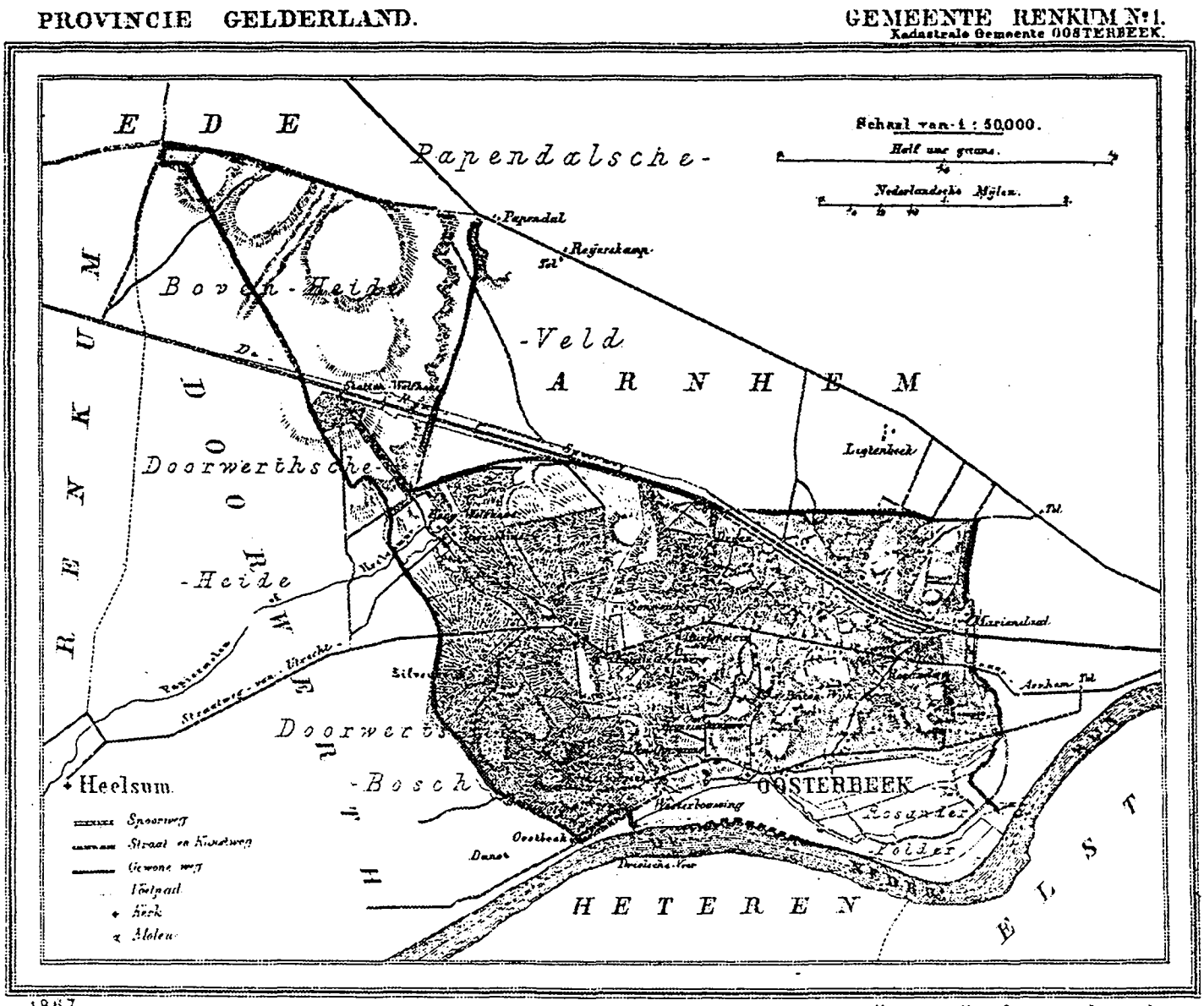

Afbeelding 1b
Gemeente Doorwerth omstreeks 1867

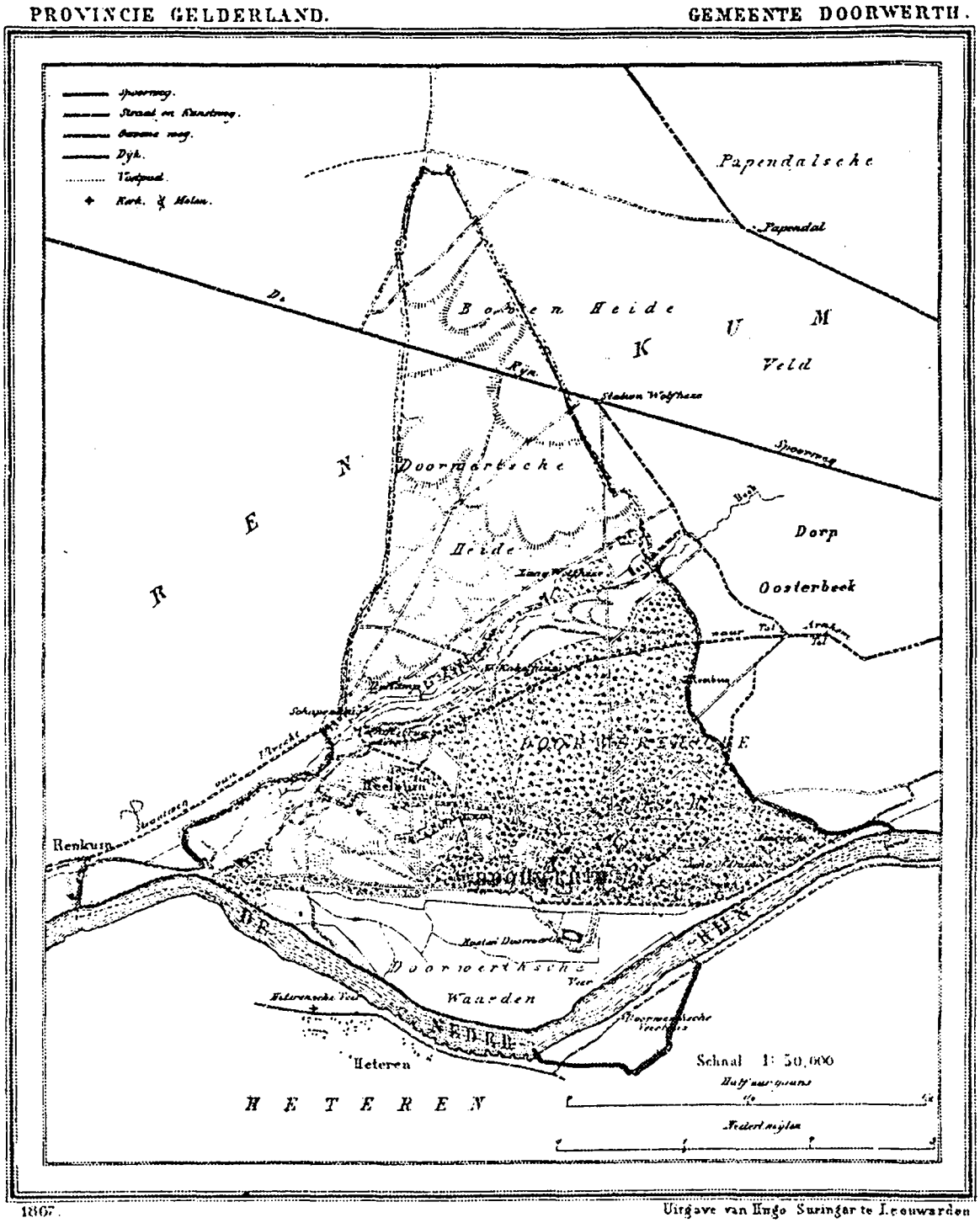

1679 Bunders. 350 Inwoners.

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd zijn brede ijslobben via de rivierdalen van de IJssel en de Gelderse Vallei doorgedrongen in zuidelijke richting. Daarbij werden onder druk van de landijsmassa's hoge stuwwallen langs de ijslobben opgeworpen. Aan het eind van de Saale-ijstijd werd bodemmateriaal van de stuwwal door beken en rivieren afgevoerd (spoelzandwaaiers). Een bijkomend verschijnsel van de stuwwalvorming was het verleggen van de Rijnbedding in westelijke richting (in plaats van noordelijk via de IJssel). Dit bracht met zich mee dat de zuidelijke helling van de stuwwal werd afgeschuurd, zodat plaatselijk grote hoogteverschillen werden gevormd. De Rijn stroomt thans zuidelijker. In het tussenliggende, veruit vlakkere gebied werden stroomruggen opgeworpen.

Het grondgebruik in het tijdvak 1840-1940 heeft betrekking op de stuwwalgronden, de stuwwalhelling, spoelzandwaaiers, beekdalen en stroomruggronden. De stuwwalgronden, spoelzandwaaiers, beekdalen en stuwwalhelling waren van oudsher bebost. Na ontbossing was op delen van de stuwwalgronden, de spoelzandwaaiers en de stuwwalhelling heide ontstaan. In delen van de beekdalen, alsook op de stuwwalgronden, de stuwwalhelling, de spoelzandwaaiers en de stroomruggronden werden akkers aangelegd. Hierop werd vooral rogge, aardappelen, tabak en haver geteeld (zie afbeelding 2). Grote delen van de stuwwalgronden, de spoelzandwaaiers, de beekdalen en de stuwwalhelling zijn in handen geweest van marke-organisaties en grootgrondbezitters. In de beekdalen en de stroomruggronden, die deels bestonden uit uiterwaarden, was weidebouw aanwezig. De uiterwaarden leverden tevens klei ten behoeve van de baksteenfabricage. Een voor de gemeente Renkum belangrijke ontwikkeling is gerelateerd aan de beken. De papiermolens - als beginfase in de ontwikkeling van de papierindustrie - maakten gebruik van het afstromende stuwwalwater.

Gegeven de steile helling van de stuwwal is de afwateringsrichting overwegend zuidwaarts, in de richting van de Rijn. Door ontwatering (aan de papiermolens), zijn de beken ondergronds gaan stromen. Sprengen zijn daarvan het resultaat. Van een eenduidig kavelpatroon is geenszins sprake als gevolg van de grillige hoogtelijnen (zie afbeelding 3) en het drassige rivierdal, dat ten dele is ingedijkt.

Met uitzondering van Wolfheze zijn de kernen in de gemeente Renkum gelegen op de overgang tussen stuwwalhelling en rivierdal op een hoogte van 15 - 20 meter boven NAP. Renkum ligt aan de Molenbeek, die vanuit de stuwwal in het noorden langs de Keijenberg stroomt. De oudst geoccupeerde gedeelten lagen op Harten en de Keijenberg, aan de Molenbeek. Heelsum ligt aan de Heelsumse Beek, die een breed dal heeft uitgeslepen vanaf Wolfheze. De ligging van het oude Wolfheze is mede bepaald door deze beek. Het nieuwe Wolfheze is ontstaan onder invloed van de spoorlijn Arnhem-Amsterdam (1845) en de vestiging van de psychiatrische inrichting (1906). De oude kern van Doorwerth is gelegen aan de Seelbeek, op het voormalige landgoed Doorwerth, vrijwel direct aan de scherpe helling naar het rivierdal. Oosterbeek is ontstaan langs het Zweyersdal, gevormd door de inmiddels drooggevallen beek.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente Renkum

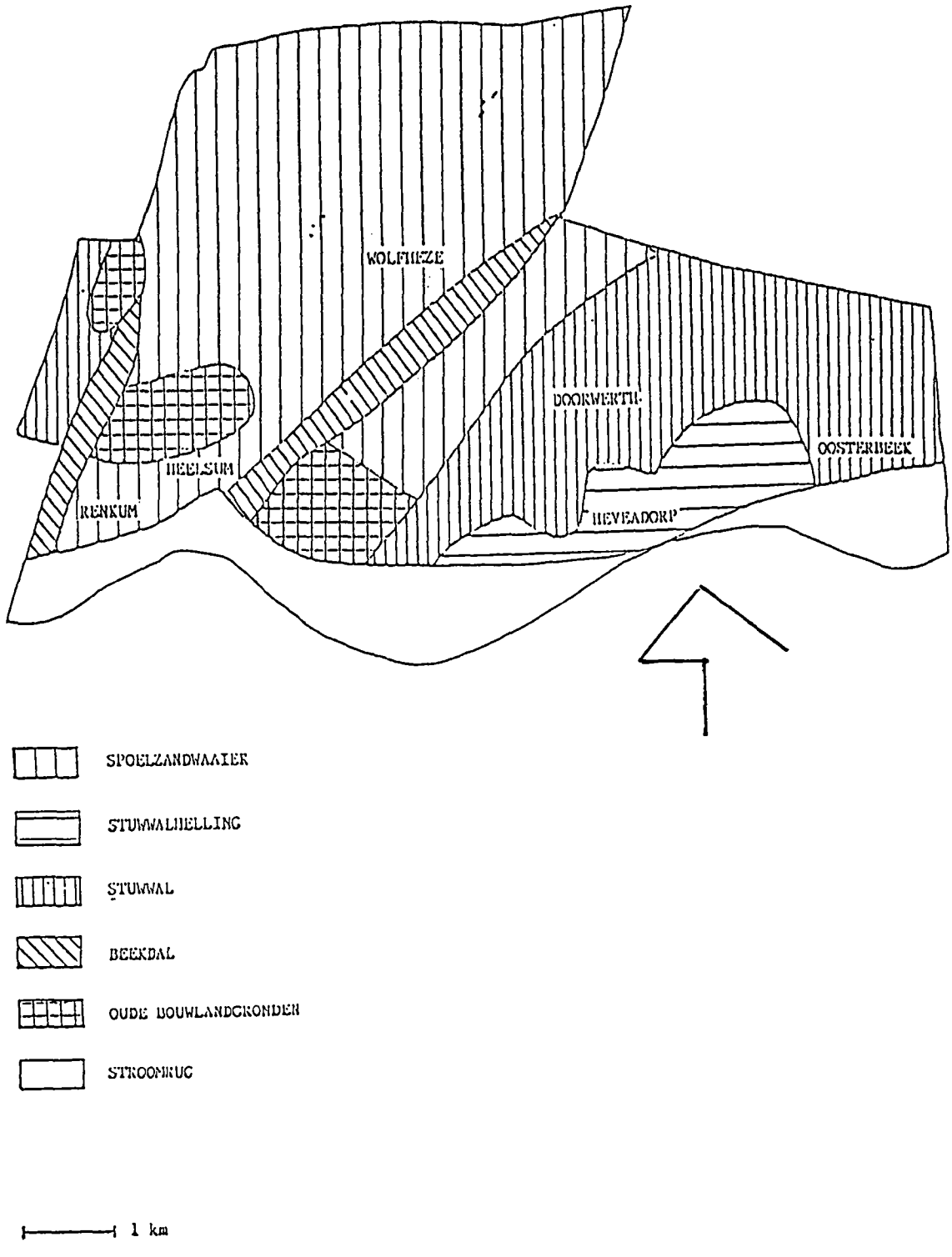

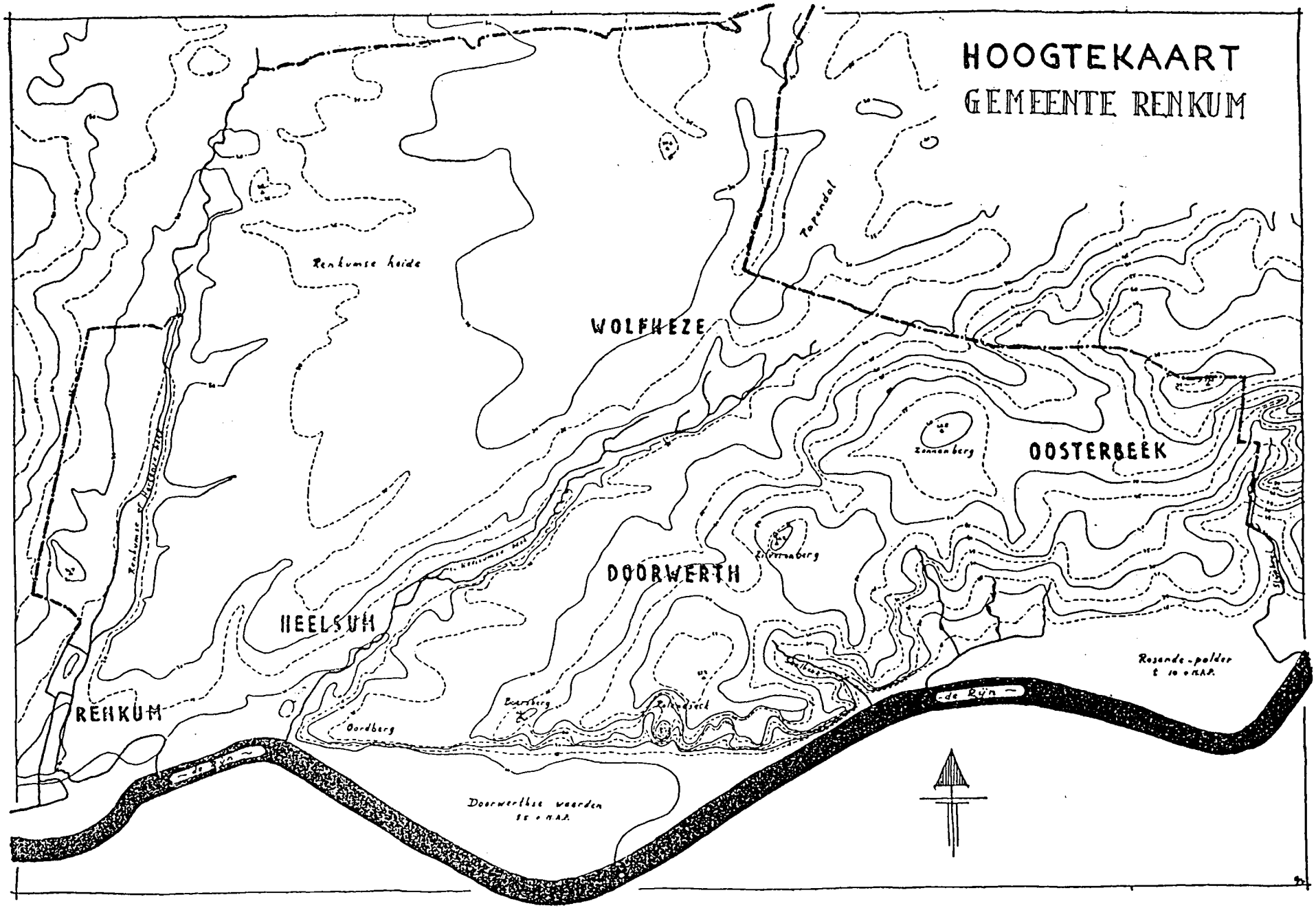

Afbeelding 3
Hoogtekaart gemeente Renkum

3. INFRASTRUCTUUR

Het wegenpatroon in de gemeente Renkum is overwegend oost-west geöriënteerd.
Vanuit de nederzettingen lopen wegen, parallel aan de beekdalen, naar de uiterwaarden en de Veluwe. De wegen naar de Veluwe zijn deels oude schaapsdriften en deels drooggevallen beekbeddingen.
Op de Veluwe zijn in de loop der eeuwen handelsroutes ontstaan. De oude Hessenwegen dateren uit de Vroege Middeleeuwen. Een van die wegen heeft de gemeente Renkum tussen Oosterbeek en Barneveld doorsneden. De uit de Late Middeleeuwen daterende Hanzewegen hebben het traject Arnhem-Wolfheze-Renkum gevolgd, alsmede het traject Arnhem-Oosterbeek--Renkum. Van deze wegen langs de stuwwal resteren kleine gedeelten van de Utrechtseweg, die als voornaamste verbinding tussen Arnhem, Wageningen en Utrecht fungeert. In de loop der eeuwen is deze weg verschillende keren verlegd en pas in 1820 verhard. Vrijwel direct op de overgang tussen de stuwwal en het rivierdal loopt de Dorpsweg/Veerweg/Fonteinallee tussen Oosterbeek en Heelsum. Bij Heelsum splitst de Bennekomseweg zich af van de Utrechtseweg.
In de gemeente Renkum liggen 2 spoorwegverbindingen, waarvan de lijn Arnhem-Utrecht (1845) de oudste is. Spoorstations werden aangetroffen in Oosterbeek-Hoog en Wolfheze. Voor de spoorwegverbinding met Nijmegen werd rond 1879 ten zuidoosten van Oosterbeek een spoorbrug over de Rijn gebouwd. Ook hier bevond zich een spoorstation, dat thans niet meer als zodanig in gebruik is. Het station in Oosterbeek-Hoog is inmiddels afgebroken.
In 1885 kwam de tramverbinding Wageningen-Renkum-Arnhem tot stand. Een speciale tramverbinding tussen Arnhem en Heveadorp/Kievitsdel werd in 1924 ingesteld. De tramverbinding Wageningen-Arnhem (in 1922 geëlectrificeerd) werd in 1937 opgeheven nadat op dat traject een busdienst (N.B.M.), thans CN, was ingesteld.

De Molenbeek en de Wolfhezerbeek vormen thans de belangrijkste afwateringsstromen voor het stuwwalwater dat zich een weg zoekt naar de Rijn.
De uiterwaarden zijn vanaf de 16e eeuw bedijkt. In de 17e eeuw werd een dijk bij Doorwerth aangelegd; na de dijkdoorbraak in het midden van de 19e eeuw is de dijk bij Renkum opnieuw aangelegd. In 1912 werd een haven gegraven ten behoeve van de papierfabriek. Ook in Heveadorp werd eind jaren '10 van deze eeuw een laad- en loskade aangelegd.
Voor de verbinding met de Over-Betuwe heeft een aantal voetveren dienst gedaan, te weten het pontveer bij Renkum dat begin jaren '70 van deze eeuw is opgeheven, het Heterense voetveer, het Doorwerthse voetveer en het Drielse veer. Alleen het laatstgenoemde veer doet nog dienst.

Over electriciteitsvoorzieningen beschikte de gemeente Renkum reeds in 1892, toen in Oosterbeek een kleine centrale werd gebouwd. Na 1915 werd de electriciteitsvoorziening overgenomen door de P.G.E.M.
In Renkum (1898) en Oosterbeek (1904) werden kleine gasfabrieken opgericht, die inmiddels beide zijn verdwenen.
Wolfheze beschikt sinds 1907 over leidingwater, Oosterbeek sinds 1908, Heelsum en Renkum sind 1910. De watertorens in Wolfheze (1907), in Oosterbeek (1938) en Doorwerdth (1937) staan nog overeind.

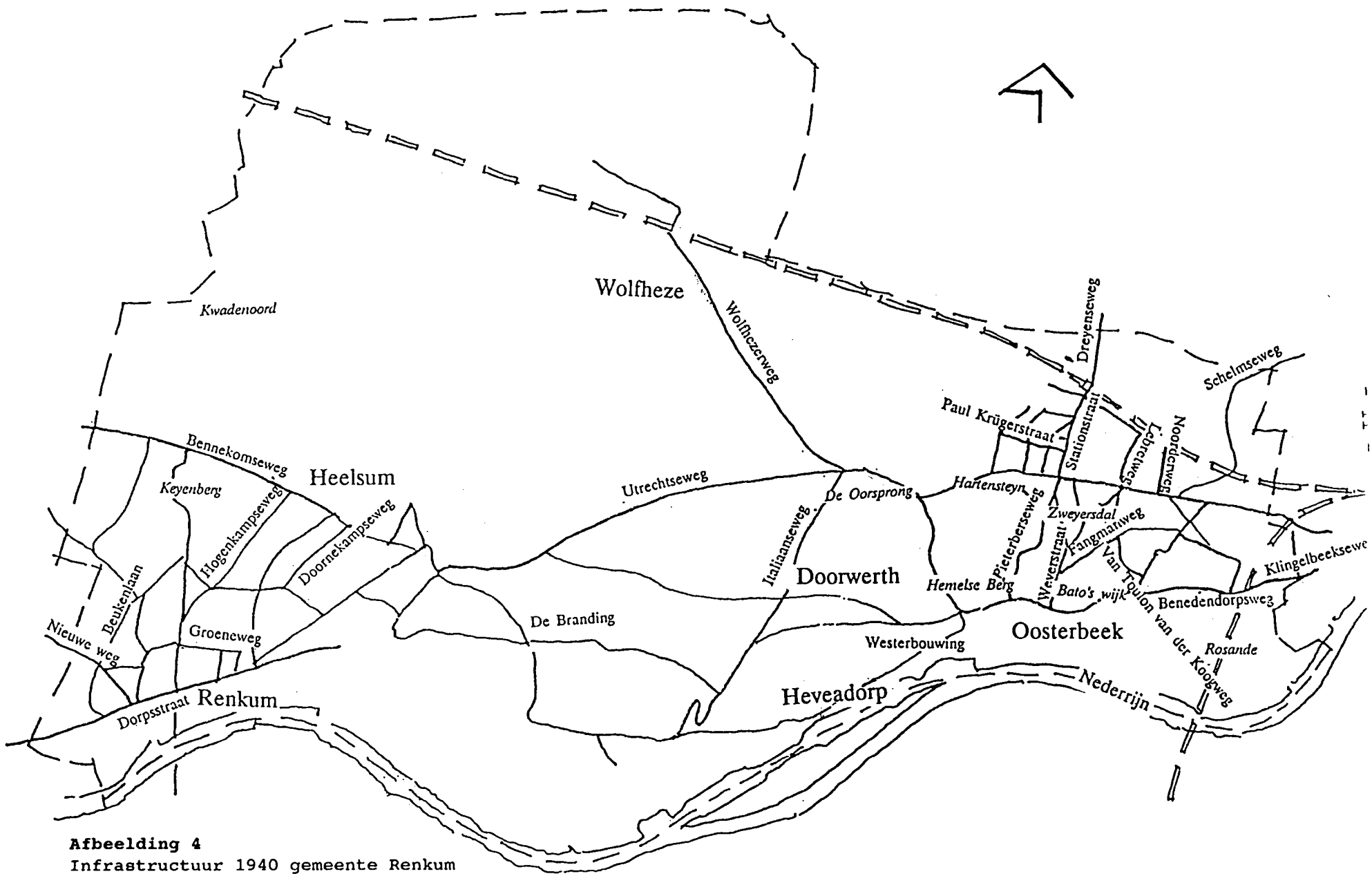

Afbeelding 4
Infrastructuur 1940 gemeente Renkum

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

In Karolingische tijden zijn reeds diverse grote beleende goederen aan de zuidrand van de Veluwe schriftelijk vermeld, zoals Ostbac (834), Selebach (839), Redichem (960) en Dorenweerd (1260). De met de Frankische ontginningsperiode samenhangende kerstening heeft in Oosterbeek een 10e-eeuwse kerk achtergelaten. Rondom de landgoederen zijn kleine nederzettingen ontstaan. De oude kern van Renkum bevindt zich rond de Dorpsstraat. Het merendeel van de overige kernen is verspreid ontstaan langs de beekdalen.
Grote delen van de zuidelijke Veluwe zijn echter eeuwenlang nagenoeg onbewoond gebleven. Dit heeft te maken met het zich door de landsheren toe-eigenen van de onbeheerde gronden. Deze domeinen hebben de functie van jachtterrein gehad. In 1559 zijn vele domeinbossen overgegaan in handen van de Gelderse Rekenkamer te Arnhem. In deze tijd vormden zich tevens de markegenootschappen (een geërfdenorganisatie binnen de dorpsgemeenschap die de gemeenschapsgronden in beheer had).
De Rekenkamer heeft in de 16e eeuw woeste grond uitgegeven ter leniging van de staatskas. Hierna zijn grote landgoederen ontstaan. De domeinbossen die aan particulieren waren uitgegeven werden ontbost en veranderden in heidevelden en bouwlanden. Pas in de loop van de 18e eeuw werden delen van de heidevelden opnieuw bebost door grootgrondbezitters. Langs de beken werden vanaf 1600 papiermolens gebouwd, met name in Heelsum, Renkum en Oosterbeek. Naast de landbouw was de papierfabricage van belang.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

In het begin van de 19e eeuw konden de nederzettingen aan de zuidelijke Veluwezoom profiteren van de ontwikkelingen in Arnhem. Het gemeentebestuur van Arnhem was er in geslaagd om na het slechten van de wallen (1830) welgestelde immigranten aan te trekken. Sommigen daarvan vestigden zich in de gemeente Renkum. Aanvankelijk nog op bescheiden schaal werd ertoe overgegaan voormalige landgoederen op te splitsen in kleinere percelen. Deze gemeente had zich tot dan toe vooral gericht op de landbouw, de papierfabricage en het beheer van de landgoederen. In 1844 waren de laatste voormalige domeinbossen in particuliere handen overgegaan.
In 1811 werd in Oosterbeek een suikerfabriek gebouwd, die in 1833 tot aardappelmeelfabriek en later tot appelsiroopfabriek werd omgebouwd. Als gevolg van de spoorwegverbinding Arnhem-Amsterdam (1845) werden spoorstations geopend in Oosterbeek en Wolfheze. In dat jaar stelde de eigenaar van Doorwerth zijn bezit open voor de vestiging van lustplaatsen, industrie en toerisme.

Periode 1850-1900

De ontwikkelingen in Arnhem bleven gedurende de 2e helft van de 19e eeuw van grote invloed op de gemeente Renkum. Met de bouw van villa's op de voormalige landgoederen werd met name in Oosterbeek voortgegaan. De zuidrand van de Veluwe kreeg naam als oord van natuurschoon, verpozing en welvaart. Schilders als Maris, Bilders, Mesdag en Mauve vestigden zich in de gemeente Renkum.

Landgoedeigenaren stelden hun terreinen open voor toeristen, zoals op Westerbouwing bij Doorwerth. Hiertoe hebben de verbeteringen op infrastructureel terrein bijgedragen.
De agrarische crisis in het laatste kwart van de 19e eeuw bracht met zich mee dat welgestelde inwoners die via de landbouw in hun inkomsten voorzagen, in financiële moeilijkheden kwamen. Landgoederen en buitens werden verkocht en opgesplitst, waarna nieuwbouw (villabouw) op deze terreinen kon plaatsvinden.
Na de boedelscheiding van de familie Van Brakell in 1880 werden grote delen van de gemeente (Doorwerth en Renkum) aan particulieren verkocht. Hiermee was een belangrijke stimulator van de tabaksteelt weggevallen. Als gevolg van de concurrentie van Amerikaanse en Indische tabaksoorten verdween de tabaksteelt. De bedrijvigheid in de gemeente Renkum was tussen 1850 en 1900 met name gericht op de papier- en baksteenfabricage. Rond 1900 werkten 186 personen in 3 papierfabrieken en nog eens 205 personen in zes steenfabrieken. Voorts was er sprake van wasserijen, brouwerijen, een passementsfabriekje en een gasfabriek.

Periode 1900-1940
De bevolkingstoename in de gemeente Renkum bedroeg tussen 1850 en 1940 ongeveer 18.500 personen. Bijna de helft van deze toename bestond uit immigranten. Tussen 1900 en 1940 verdubbelde het groeitempo zich ten opzichte van het tijdvak 1850-1940 (zie afbeelding 5). Oosterbeek was in 1940 de dichtstbevolkte kern in de gemeente Renkum.

Afbeelding 5
Bevolkingsontwikkeling gemeente Renkum 1850-1940
(indexcijfers: 1850, 3.150 inwoners = 100)

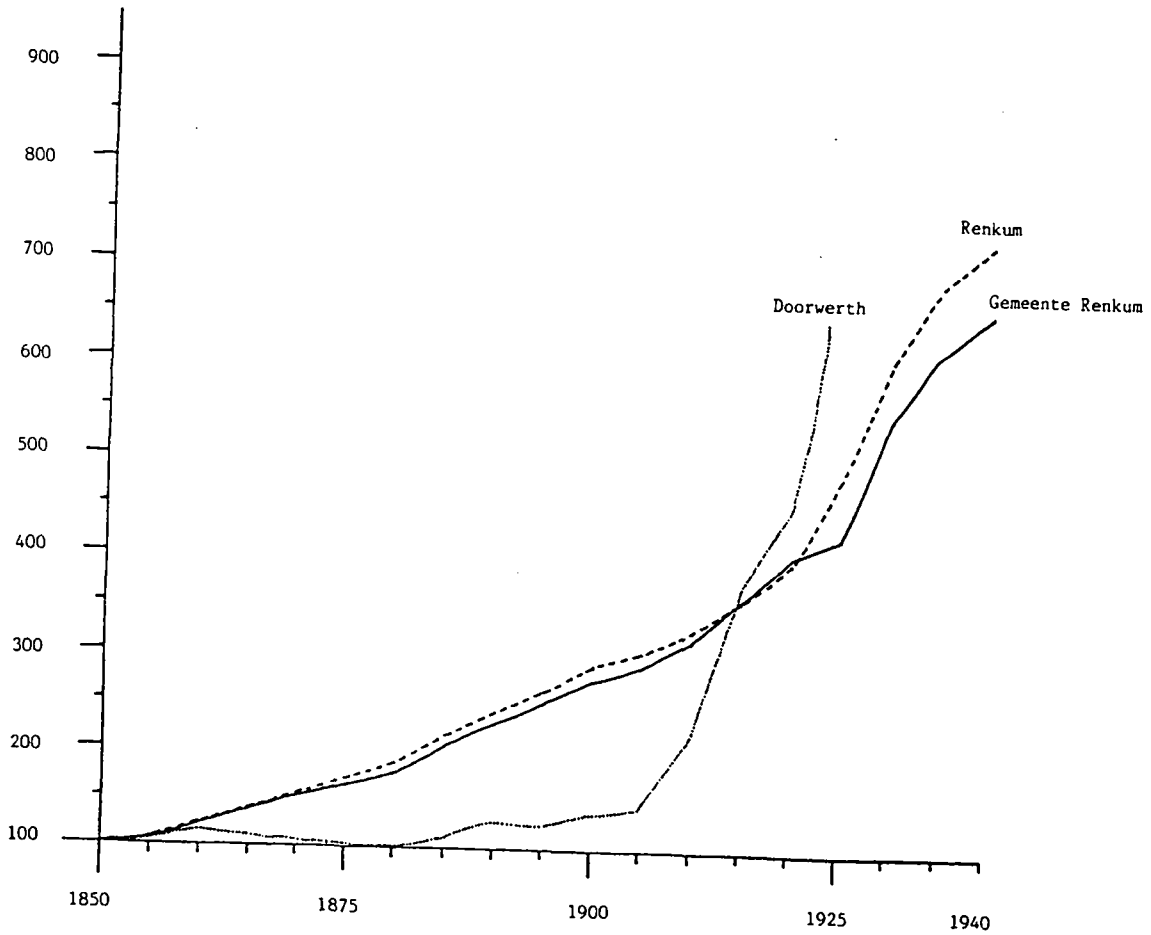

Deze groei had minder dan in de 19e eeuw te maken met de immigratie van welgestelden, ofschoon de villabouw - met name in Oosterbeek - na 1900 verder ging. In 1906 werd op het voormalig landgoed van baron Van Brakell te Wolfheze een psychiatrische inrichting gesticht nabij het spoorstation. Hierna ontwikkelde Wolfheze zich tot nederzetting. In 1898 werd het landgoed Duno bij Doorwerth verkocht. De nieuwe eigenaar plaatste een modelboerderij op het terrein. In 1914 werd het landgoed opnieuw verkocht aan 3 eigenaren. Een deel werd toegevoegd aan de Valkeniersbossen en Westerbouwing, een ander deel is in 1932 aan het Geldersch Landschap verkocht. Het derde gedeelte werd verkocht aan een onderneming uit Hoogezand, de N.V. Rubberfabrieken Hevea. Deze onderneming was hiertoe overgegaan vanwege de ligging aan de Rijn, nabij een grote stad die waarschijnlijk weinig hinder zou ondervinden van de fabriek en vanwege de goedkope grond. Uit Hoogezand werd vakkundig personeel overgebracht. Rondom de fabriek werden woningen gebouwd en ontstond de nederzetting Heveadorp. In 1939 werkten zo'n 1.600 werknemers op de fabriek.
De papierfabricage in Renkum-Heelsum nam na de eeuwwisseling grote vormen aan. Terwijl elders in het zuiden van de Veluwe de papierfabricage verdween, breidde de papierfabriek Van Gelder te Renkum-Heelsum zich steeds verder uit. In 1912 werd zelfs een nieuwe haven gegraven ten behoeve van een nieuwe papierfabriek. In 1939 werkten hier ca. 700 personen. De bloei van de papier- en rubberfabricage plaatste de ontwikkeling van de overige industrie in de gemeente Renkum enigszins in de schaduw der belangstelling. Met de baksteenfabricage ging het bergafwaarts. Nieuwe fabrieken die geregistreerd werden waren o.a. een zuivelfabriek en meelfabriek te Doorwerth en een gasfabriek, meubelfabriek, schoencreamfabriek, cementfabriek, elastiekfabriek, plateelfabriek en zeeppoederfabriek te Oosterbeek.

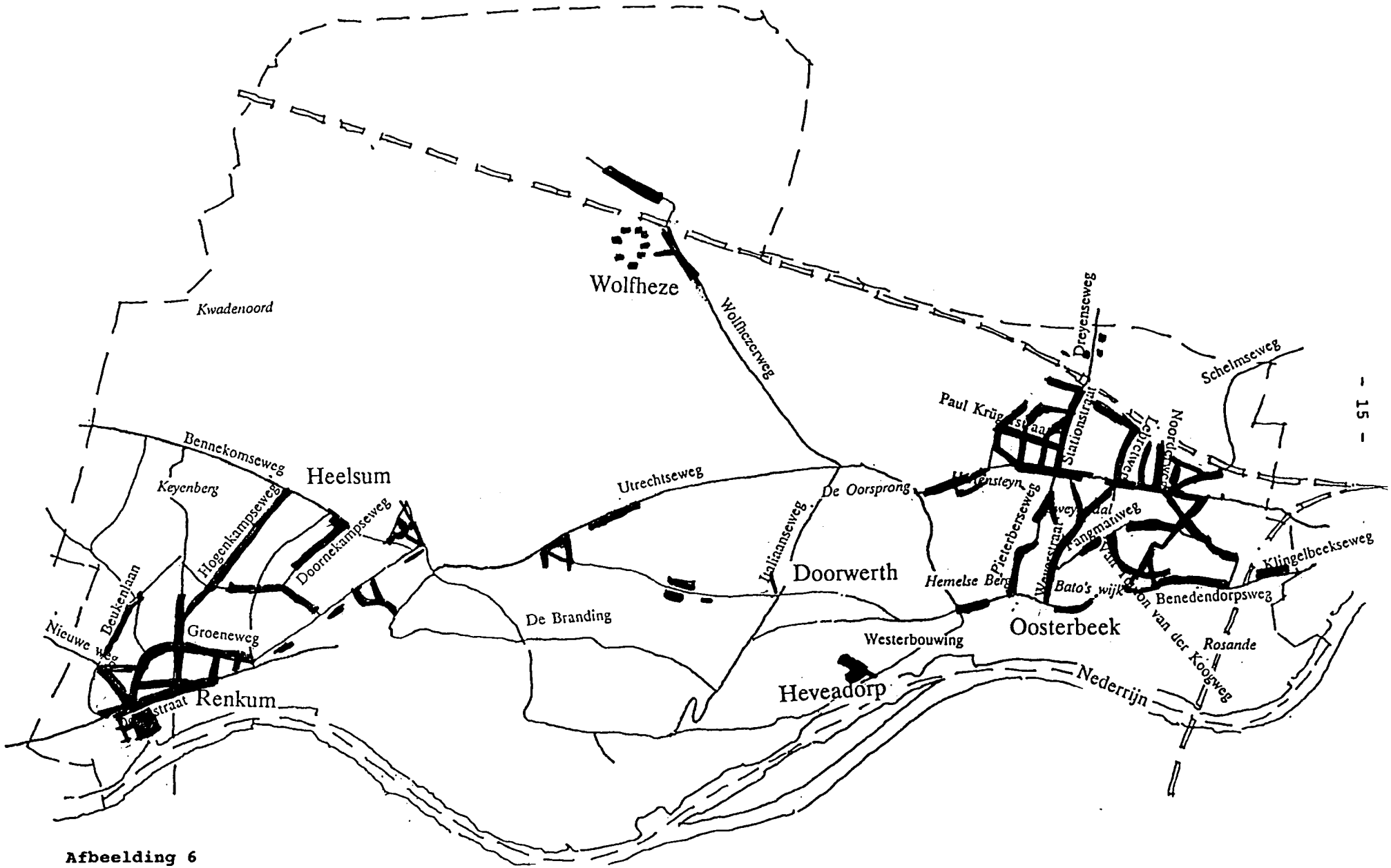

Afbeelding 6
Schematische weergave van structuren waarbinnen uitbreidingen 1850-1940 hebben plaats gevonden.

4.3. Stedebouwkundige structuur per kern

Het grootgrondbezit en de hoogteverschillen, alsmede de ligging nabij Arnhem zijn van zeer grote invloed geweest op de ontwikkeling van de kernen in de gemeente Renkum.

Oosterbeek

Deze kern bestond aanvankelijk uit 3 buurtschappen; Dreyen, Klingelbeek en het benedendorp bij de Weverstraat, Benedendorpseweg.
Rond 1855 werden langs de Utrechtseweg grote buitens en villa's gebouwd. Deze villa's werden veelal slechts 's zomers bewoond.
Schoolgebouwen, winkels, pensions en een postkantoor werden in deze periode opgericht. Zo verrees op de Tafelberg een kostschool voor jonge dames en in het Hemeldal een kostschool voor jonge heren.
Arbeiderswoningen werden in 1872 aan de Lebretweg gebouwd.
In de periode na 1890 onderging de ruim opgezette bebouwing langs de Utrechtseweg een verdichting als gevolg van een opdeling van de zeer ruim bemeten huiserven. Tegelijkertijd werden in het noordelijk deel van de Utrechtseweg aan de Paul Krugerstraat, de Mariaweg en de Steynweg arbeiders- en middenstandswoningen gebouwd.
Eveneens werd het landgoed tussen de Pieterbergseweg en de Paasberg rond 1890 verkaveld en met grotere villa's bebouwd.
Een ander landgoed - Hogerheide - werd ook verkaveld, hier ontstonden de woningen aan de Van Toulon Van der Koogweg.
Rond 1880 onderging het hoge einde van de Weverstraat een functiewijziging. De vervallen woonbebouwing maakte plaats voor winkelpanden.
Het gebied bij de Noorderweg en Lebretweg werd verder bebouwd met kleinere woningen. Het bovendorp werd meer en meer een middenstands- en arbeiderswijk.
Deze ontwikkeling ging verder toen de in 1910 opgerichte A.C. van Deventerstichting hier veel arbeiderswoningen liet bouwen, o.a. aan de Reuvenweg en Noorderweg.
Het benedendorp met een sterk hoogteverschil en dalen onderging weinig structurele veranderingen. Het uitbreidingsplan van de tuinarchitect S. Voorhoeve uit 1911 heeft beperkte gevolgen gehad voor de wegenaanleg en de open structuur in dit deel.
Bato's wijk, een landgoed in het benedendorp, was in wezen nog steeds een open enclave in dit met grote landhuizen bebouwde zuidelijke dorpsgebied. In 1929 werd in het Zweyersdal een dam aangelegd als verbinding tussen de Weverstraat en de Fangmanstraat. Als gevolg van het uitbreidingsplan uit 1926 werd de van Lennepweg in het westelijk deel van de kern aangelegd. Hier en ten noorden van Hartenstein werden villa's en herenhuizen gebouwd.
Vanaf 1927 zijn de wegen en bebouwing in het noordelijk deel van Rosande ontstaan. De oorlogsschade die vooral in het benedendorp is aangericht, werd hersteld door middel van een wederopbouwplan van ir. A. Kraayenhagen en dr. ir. J.T.P. Bijhouwer.
De structuur van het benedendorp bleef in dit plan in wezen intact, alleen verschoof de winkelfunctie van de Weverstraat naar de Utrechtseweg. Meer westelijk van de kern lagen de landgoederen de Hemelse Berg, Hartenstein en de Oorsprong. Noordelijk van de spoorlijn lag het landgoed Mariëndaal. De Hemelse Berg werd na eerdere ingrepen van Zocher en Sprenger door Copijn verder verfraaid.
De uitspanning Westerbouwing, door oorlogsgeweld verloren gegaan, werd in 1950 vervangen door het huidige restaurant met uitzichttoren.

Doorwerth
Het dorp Doorwerth kan een jonge nederzetting genoemd worden met aanvankelijk verspreide villabebouwing. Langs de Utrechtseweg en Wolfhezerweg werden omstreeks 1920 verspreid villa's gebouwd. De Van der Molenallee, Schaapsdrift, Kabeljauwallee en Richterweg werden na 1923 aangelegd en bebouwd. Van kernvorming in Doorwerth was pas na 1935 sprake.
Meer westwaarts werden langs de Utrechtseweg de huizen Kievitsdel en Mooiland gebouwd en in 1934 werd het natuurbad De Branding aangelegd.

Heveadorp
Dit dorp ontstond op een deel van het voormalige landgoed Duno.
Rond 1915 vestigde de rubberfabriek Hevea zich hier. De tuindorpachtige nederzetting Heveadorp werd opgericht ten behoeve van de werknemers van de fabriek.
In 1846 was de Wolfhezerweg als verbinding tussen het station Wolfheze en de kern Oosterbeek aangelegd, deze weg sloot aan op de Italiaanse weg uit 1948. Heveadorp is een voor Nederlandse begrippen uniek fabrieksdorp.

Wolfheze
In 1906 werd 86 hectare van het grootgrondbezit nabij het station Wolfheze verkocht aan de Vereniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken. Hier ontstond het psychiatrisch ziekenhuis Wolfheze.
Na 1920 ontstond langs de Wolfhezerweg en Lawyckerhof villabebouwing.

Heelsum
Tot 1900 veranderde er weinig in het dorp Heelsum. Tussen 1900 en 1920 werden villa's langs de Utrechtseweg en de Kastanjelaan gebouwd.
In 1920 maakte ir. Jos Cuypers een uitbreidingsplan. Een villawijk ontstond ten zuiden van het Wilhelminapark. Villa's werden ook gebouwd aan de Prins Bernhardlaan en de Kamperdijklaan, arbeiderswoningen verrezen aan de Parallelweg.

Renkum
Het dorp Renkum bestond aanvankelijk uit 2 buurten, de kom die westelijk rond de Dorpsstraat is gelegen en meer oostelijk lintbebouwing aan weerszijden van de Utrechtsestraat. De uitbreidingen vonden aanvankelijk langs de Nieuweweg plaats, verdichting langs de Dorpsstraat. Met name werd gebouwd voor de papierfabrikanten en notabelen. Ook aan de Groeneweg vond verdichting van de bebouwing plaats.
Na 1880 kwamen langs de Hogenkampseweg en Doornekampseweg woningen. Renkum, dat in de 18e eeuw de gouden tijd voor de papierindustrie beleefde, doch waarvan in de 19e eeuw weinig meer van over was, kreeg in 1912 een nieuwe impuls door de bouw van de papierfabriek van N.V. Van Gelder en Zonen aan de Nederrijn. Als gevolg daarvan werden arbeiderswoningen aan de Fabriekstraat gebouwd.

Verspreide bebouwing
Buiten de kernen verrezen in de periode 1850-1940 op de landgoederen landhuizen en in het verdere buitengebied uitspanningen en beperkte boerderijbouw.
Steenfabrieken waren gelegen in het westelijk gedeelte van de gemeente, in de uiterwaarden onder de kern Renkum.

4.4. Ontwikkeling na 1940
Gedurende de Tweede Wereldoorlog werden grote verwoestingen aangericht in de gemeente Renkum. Oosterbeek is de meest dichtbevolkte nederzetting in de gemeente gebleven. Renkum en Heelsum groeiden aaneen. De groei in de Renkumse kernen is na de oorlog beperkt gebleven door de aangrenzende waardevolle natuurgebieden. In de jaren '70 is tussen Doorwerth en Heteren een brug over de Rijn gebouwd, als schakel in het rijkswegennet (A50).

4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing

Wonen
Uitgezonderd Heveadorp telt de gemeente Renkum relatief gezien veel villa's. Enkele daarvan al dan niet in neoclassicistische stijl (XIXb), liggen met hun bijgebouwen op een landgoed, te weten Mariëndal, Hartenstein, De Pietersberg en De Keyenberg. Van de landgoederen De Sonnenberg, de Hemelse Berg en één te Heelsum resteren bijgebouwen. De overige villa's liggen zowel binnen als buiten de dorpskernen en zijn in 2 groepen te splitsen.
De eerste is in de periode ca. 1860-1910 ontstaan en toont voor een klein deel invloeden van het Neo-Classicisme, het Eclecticisme, de Neo-Renaissance en de Chaletstijl.
De andere groep dateert uit de periode 1920-1940 en is veelal gebouwd in een traditionele landhuisstijl. Daarnaast worden in de gemeente Renkum arbeiders- en middenstandswoningen uit de periode 1900-1935 aangetroffen.

Werken
Aan de voormalige steenfabricage in Oosterbeek en Renkum herinneren resp. de zigzagoven in ruïneuze staat (ca. 1914) en schoorsteenpijp met fundamenten. Van de nog draaiende steenfabriek te Doorwerth stammen slechts de schoorsteenpijp en de 4 dubbele arbeiderswoning uit de periode 1850-1940.
In Renkum liggen een restant van een voormalige papiermolen, een dienstwoning van de papierfabriek (ca. 1912) en een molenromp, in Oosterbeek enige winkels en een smederij, en in Heveadorp een slachthuis. De gemeente bezit slechts enkele boerderijen en een schaapskooi.

Infrastructuur
Op het gebied van de spoorwegenarchitectuur resteren het station Wolfheze en een deel van het voormalig station Oosterbeek-Laag en loods met Chaletstijl elementen en 2 bruggen. In Heveadorp wordt een tolhuis (XIXB) aangetroffen. Een reeks palen markeert de grens tussen Oosterbeek en Arnhem. In verband met de watervoorziening werd er een watertoren in Oosterbeek (1938), een in Doorwerth (1937) en een in Wolfheze (psychiatrisch ziekenhuis, 1907) geplaatst.

Maatschappelijke voorzieningen
Het voormalige gemeentehuis te Oosterbeek dateert uit de 2e helft van de 19e eeuw. Het huidige, eveneens in dezelfde plaats, is naar ontwerp van M.J. Granpré Moliere in 1966 voltooid. Tot de R.K. kerken behoren een neogotische (XXa) met pastorie en begraafplaats in Oosterbeek, een te Doorwerth met pastorie uit de jaren '30 van de 20e eeuw en de creatie van Joseph Cuypers uit 1923/1924 te Renkum. Voor de protestanten zijn de volgende kerken - op 2 na met pastorie - ontworpen: 1 in Oosterbeek (1906), 1 in Doorwerth (jaren '30 20e eeuw) en 3 in Renkum (jaren '30-'50 20e eeuw). Een voormalig R.K. klooster, school en schoolmeesterswoning in Oosterbeek (ca. 1900) vormen een ensemble. In Oosterbeek ligt een kloostervilla en bosbegraafplaats van missiepaters, in Renkum een klooster, met kapel uit 1950. Drie begraafplaatsen in Oosterbeek, waaronder het Airborne Cemetery, en 2 in Renkum, worden gekenmerkt door hun geïsoleerde ligging.
Ten behoeve van het onderwijs werden in Oosterbeek in de jaren '50 3 en in Renkum in het 2e kwart van deze eeuw 2 scholen gesticht. Voor de bejaardenopvang dienen 2 gebouwen in Oosterbeek (jaren '30, resp. '50 van de 20e eeuw). Van de 3 herdenkingsmonumenten in de gemeente verwijst er één naar de Tweede Wereldoorlog. Het complex van het psychiatrisch ziekenhuis Wolfheze (vanaf 1907) valt uiteen in een centraal gelegen kerk en daaromheen paviljoens, dienstwoningen en een begraafplaats.
Buiten het complexterrein treft men een school met schoolmeesterswoning (1915 1e steen) en een postkantoor (XXb) aan. In Oosterbeek staat een klein kruisverenigingsgebouw (XXB) en in Renkum een muziektent (jaren '50 van de 20e eeuw).

Kaart 1

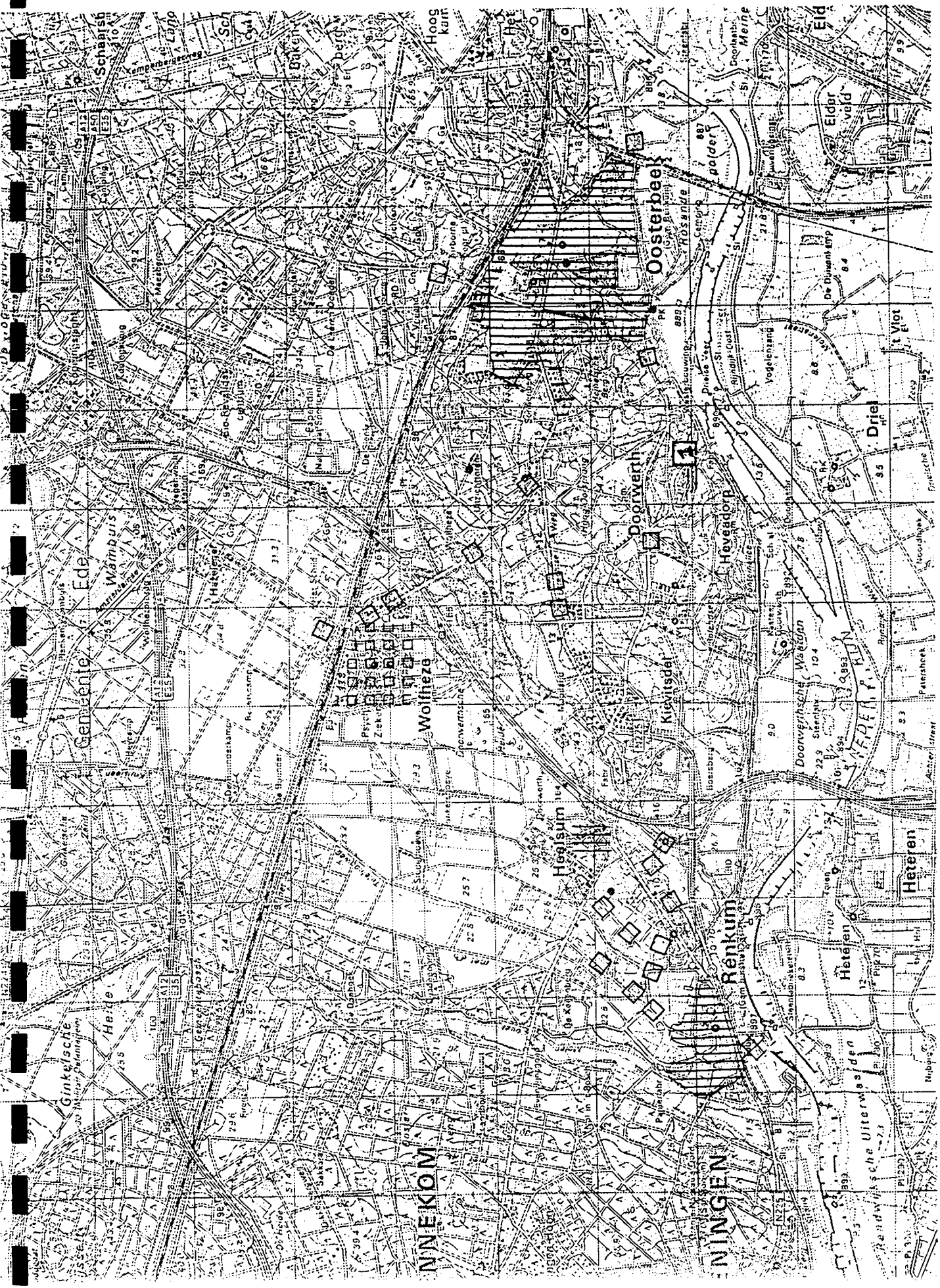
Oosterbeek
Doorwerth
Heelsum
Renkum
Heteren
Wolfheze
Kievitsdel
Heveadorp
Driel
Elden
Ede
Wambuis
Gemeente
Ginkelsche
Heide
NIJMEGEN
Doorwerthsche Waarden
Uiterwaarden
Elder veld
Hoog kamp
Schaarse
Meinerswijk
Vogelenzang
Rosande
Polder
Camping
De Dijsen
Kempenberg
Amstelweg
Wolfheze
Zekenhuis
Sterrenbos
Hoogbergen
Hoogbergen
Hoogbergen

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Renkum 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
Niet-stedelijk ingerichte gebieden		
Algemeen	- functie gemengd of wonen - niet-planmatig of planmatige ontwikkelingen - vaak eenvoudig of op prestedelijke structuur geent stratennet - regelmatige voortuinen - weinig aaneengesloten bebouwing - bebouwing vnl. niet-complexmatig	
Tuinwijkachtige ontwikkelingen	- functie: wonen - planmatige ontwikkelingen - stratennet soms met bijzondere patroon- of vormenkenmerken - groene straten, voortuinen - vnl. halfopen blokken of strokenbouw - bebouwing complexmatig	**1. Heveadorp**
Villagebieden	- functie: wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen - stratennet vaak met bijzondere patroon- of vormenkenmerken - groene straten, tuinen rondom - vnl. losse bebouwing - bebouwing vnl. niet-complexmatig.	
Gebieden zonder woonfunctie		
Industriegebieden	- functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer (b.v. spoorwegemplacement, vliegveld) - inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functies (b.v. haventerreinen, kolenmijn/waterleidingbedrijf)	

Type aanduiding **Type-omschrijving** **Bijzondere gebieden**

Andere aanduidingen

- Lineaire ontwikkelingen

□□□□□□ - functie: gemengd of wonen
- niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 23) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisatie zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.
Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

1. Heveadorp

Heveadorp is een van de weinige zogenaamde companytowns in Nederland. Het dorp is gesticht voor de in 1915 opgerichte rubberfabriek Hevea. De woningen zijn gebouwd in Engelse Cottage-stijl met rieten daken en dakkapellen. In het heuvelachtige terrein zijn de 83 woningen geplaatst in een vrij eenvoudig rechthoekig stratenpatroon. Aan de Dunolaan werden 14 luxere vrijstaande ambtenarenwoningen in dezelfde stijl gebouwd. Een coöperatieve winkel, schoolgebouwen en een postkantoortje maakten Heveadorp tot een zelfstandig dorp. Inmiddels is de fabriek verdwenen en zijn de voorzieningen eveneens uit het fabrieksdorp weg. In 1984 werden 47 rietenkapwoningen gerenoveerd. Daarmee is een deel van dit bijzondere gebied bewaard gebleven, doch de relatie met fabriek en voorzieningen, die hier een eigen gesloten sociaal milieu vormden, is niet meer aanwezig. De gerealiseerde nieuwbouw van woningen op het voormalige terrein van de fabriek geeft bovendien een moeilijk inzicht in de oorspronkelijke ruimtelijke relaties.

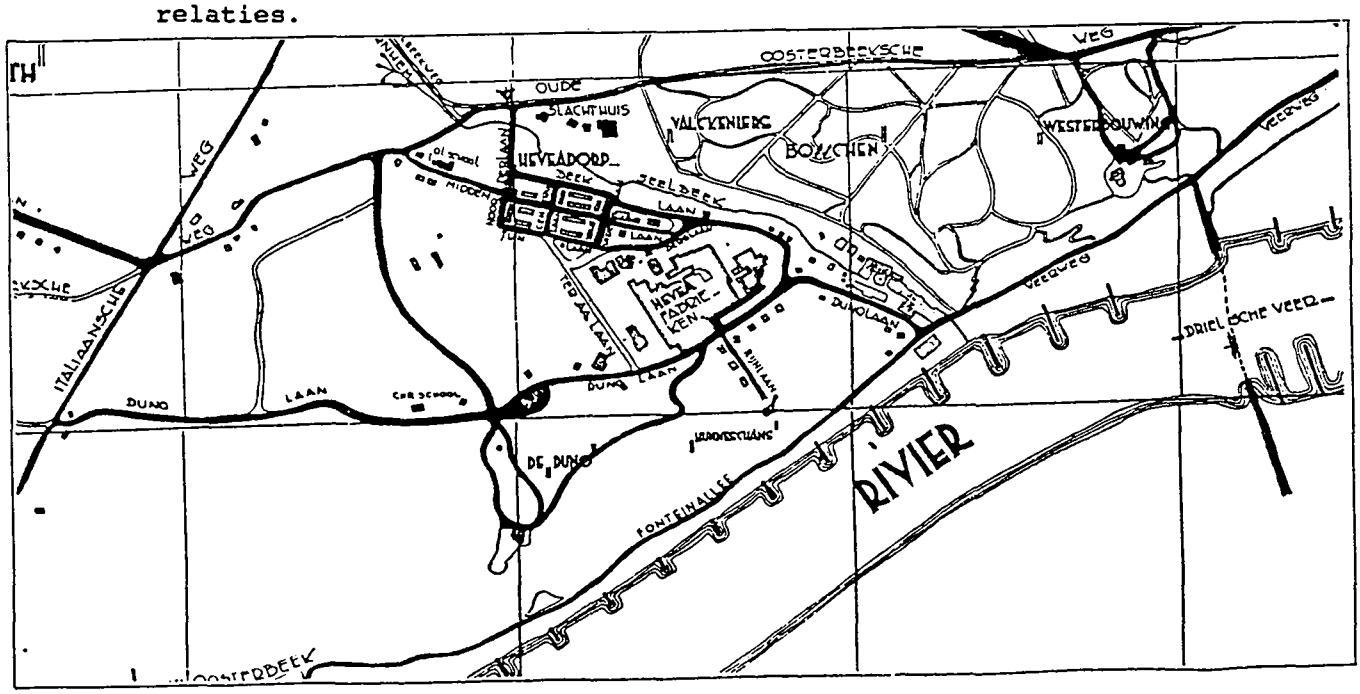

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

Gebied 1 : Heveadorp

		1
I.	Intrinsieke stedebouwkundige kwaliteit, zoals:	
	1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;	±
	2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/ voorzieningen;	±
	3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;	±
	4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)	+
II.	Bijzondere historische betekenis, zoals:	
	1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;	+
	2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedebouwkundig denken;	+
	3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)	+
III.	Stedebouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:	
	1. betekenis als onderdeel van een groter geheel	
	2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;	
	3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel	
IV	Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	±
V	Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)	+

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

* Rijks Archief in Gelderland
* Gemeente Renkum
* Katholieke Universiteit Nijmegen, faculteitsbibliotheek Beleidswetenschappen
* Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
* Bibliotheken Provincie Gelderland

Afbeeldingen

*	Afbeelding 1	Gemeente Renkum omstreeks 1867
*	Afbeelding 1a	Gemeente Renkum omstreeks 1867
*	Afbeelding 1b	Gemeente Doorwerth omstreeks 1867
*	Afbeelding 2	Geomorfologische kaart gemeente Renkum
*	Afbeelding 3	Hoogtekaart gemeente Renkum
*	Afbeelding 4	Belangrijkste wegen gemeente Renkum rond 1940
*	Afbeelding 5	Bevolkingsontwikkeling gemeente Renkum 1850-1940
*	Afbeelding 6	Schematische weergave van structuur waarbinnen uitbreidingen 1850-1940 hebben plaatsgevonden
*	Kaart 1	Typologie uitbreidingen gemeente Renkum 1850-1940

Geraadpleegd kaartmateriaal

* Topografische kaart 1/25000 en 1/50000, diverse jaargangen
* Bodemkaart 1/50000, 1970
* Rivierkaart 1/10000, diverse jaargangen
* Topografische en Militaire Kaart 1/25000 en 1/50000, 1850-1864
* Kaartenboek van Gelderland 1843
* J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

* Adviesbureau Arnhem B.V., *Landschapswaardering Renkum-Heelsum; een onderzoek naar de verbanden tussen landschap en bewoning*, Arnhem, 1975

* Beekhuizen, W., *Groen was mijn dorp*, Arnhem, 1983

* Boer, J.L. de, *In 't Geldersche Rijnland; geschiedenissen en legenden van den Zuid-Veluwerand, volledige beschrijving van het kasteel Doorwerth*, Arnhem

* Braber, A. den e.a., *Heveadorp; opkomst en ondergang van een fabrieksdorp*, Wageningen, 1978

* Bunt, A.W. van de, *Dorenweerd van heerlijkheid tot dorp*, Renkum, 1985

* Demoed, E.J., *Van een groene zoom aan een vaal kleed; de geschiedenis van de dorpen Oosterbeek, Wolfheze, Doorwerth, Heelsum en Renkum*, Arnhem, 1953

* Dolderen, G. van, *Met mijn vader aan de wandel; wandeling door Oosterbeek en Doorwerth 1900-1945*, Alphen aan de Rijn, 1977

* Dolderen, G. van, *'t Wolvenbos; geschiedenis van 't oude Wolfhees en het dorp Wolfheze 1900-1940*, Alphen aan de Rijn, 1977

* Economisch en Technologisch Instituut van Gelderland, *Gemeente Renkum; welvaartsbronnen en ontwikkelingsmogelijkheden*, Arnhem, 1955

* Goossen, G., *Renkum, In: Geldersche volksalmanak, 1867*

* Groenman, S., *De bestaansbronnen der gemeente Renkum*, Assen, 1946

* Mossevelde, H. van, *Heveadorp; onder de rook vandaan*, Nijmegen, 1985

* Schimmelpenninck van de Keijenburg, F.J.C., *Bijzonderheden omtrent de vroegste geschiedenis van de gemeenten Renkum en Oosterbeek en omtrent haar wapen*, 1890

* Sloet van Oldruitenborgh, E.F., *Heveadorp; het wedervaren van een ongewoon dorp*, 1985

* Tiemens, W., *Een duizendjarige kerk; de Nederlands Hervormde kerk in het benedendorp van Oosterbeek*

* Vereniging Gelre, *Statistieke beschrijvingen van de steden en het platteland van Gelderland uit 1808, deel 3 Het Kwartier van Nijmegen*, Arnhem, 1986

* Waard, A. de, *Renkum; vijf dorpen in het groen*, Wageningen, 1971

Oosterbeek, 1991

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326